

**İNDUSTRIAL ARXEOLÖGIYA: MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
YENİ DÖVR TƏDQIQAT VƏ TƏQDİMAT ÜSULLARI**
(İçəri Şəhər qoruğu təcrübəsində)

Kamil F. İbrahimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kamilferhadoglu@yahoo.com

Abbas Q. Seyidov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
abbas.seyidov@gmail.com

Açar sözlər: *mədəni irs, tədqiqat, arxeologiya, ekoarxeologiya, muzey, arxeopark.*

Müasir dövrdə mədəni irsin öyrənilməsi və qorunmasının başlıca problemlərindən biri məhz uzaq keçmişimizi inkar etmədən, tarix-mədəniyyət abidələrimizin ideologiya nöqtəyi-nəzərindən düzgün qiymətləndirilməsidir. Mədəniyyət abidələri uzaq keçmişin maddi əksidir. Biz onlara qayğılı münasibət göstərərək bu daş salnamələri dərk edirik və qoruyaraq, gələcək nəsillərə çatdırırıq.

Son zamanlar tez-tez rast gəldiyimiz İndustrial (sənaye) arxeologiya termini yeni yaranmışdır. Əvvəllər sənaye arxeologiyasının maraq dairəsi XVIII-XIX əsrlərdəki sənaye inqilabı dövrünün maddi qalıqlarının tədqiqi kimi formalaşdırılmışdı.

Şəhərsalma və tikinti abadlıq işlərinin genişləndirildiyi bir şəraitdə arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinin mühafizə olunub saxlanılması üçün elmi tədqiqat işlərinin gücləndirilməsi də bu sahədə aparıcı pola malikdir. Bu işə müasir texnologiyaların tətbiqi ilə ərazidə axtarış işlərinin aparılmasını, analitik nəticələrin əldə olunmasını və onların sistemli şəkildə öyrənilməsini tələb edir.

Artıq arxeoloji tədqiqat üsulları müasir kosmik və yerüstü texnologiyanın tətbiqinə əsaslanır. Buraya məsafədən tutma, kosmik fotoqrammetriya, stereoqrammetriya, kosmik və ya ərazidən skanlaşdırma, aerosterofotoşəkillərin hazırlanması, qlobal mövqe təyinetmə cihazlarını aid etmək olar. İnfraqırmızı və radioistilik texniki avadanlıqların tətbiqi hər hansı ilkin qazıntı işləri aparmadan arxeoloji abidələrin yerinin təsbit edilməsində və onların etibarlı şəkildə öyrənilməsində geniş imkanlar yaradır.

CİS (coğrafi informasiya sistemi) texnologiyası xəritələr əsasında təqdim olunan bütün məlumatların vizual şəkildə fəza coğrafi təhlili, baza məlumatları və qiymətləri üzrə statistik araşdırmaları geniş əhatəetmə imkanlarına malikdir.

Arxeoloji turizmin həm dünya təcrübəsi, həm də Azərbaycanadakı perspektivlərinə əsaslanaraq İçəri Şəhərdəki arxeoparkların fəaliyyəti məhz açıq səma altında muzey kimi bu sahədə görməyə çalışdığımız yeni təcrübədir.

ПРОМЫШЛЕННАЯ АРХЕОЛОГИЯ: НОВЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРЕЗЕНТАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ (в опыте заповедника Ичеришехер)

Ибрагимов К., Сеидов А.

Ключевые слова: культурное наследие, исследования, археология, экоархеология, музей, археопарк.

Одной из главных проблем в изучении и сохранении культурного наследия сегодня является идеологическая оценка памятников истории и культуры без отрицания культуры далекого прошлого.

Культурные памятники - это материальное отражение далекого прошлого, и, заботясь о них, мы, кажется, понимаем и сохраняем эти каменные летописи и передаем их будущим поколениям.

Недавно появился термин «промышленная археология», с которым мы часто сталкиваемся. Ранее сфера интересов промышленной археологии формировалась как изучение материальных остатков периода промышленной революции XVIII-XIX веков.

В контексте расширения градостроительных и строительных работ ведущую роль в этой области играет усиление научных исследований в целях защиты и сохранения археологических и исторических архитектурных памятников. Это требует проведения полевых исследований с применением современных технологий, получения аналитических результатов и их систематического изучения.

Методы археологических исследований уже основаны на применении современных космических и наземных технологий. К ним относятся дистанционное зондирование, космическая фотограмметрия, стереограмметрия, космическое или полевое сканирование, аэрофотосъемка и устройства глобального позиционирования.

Использование инфракрасного и радиотехнического оборудования создает широкие возможности для выявления мест археологических памятников и их достоверного изучения без каких-либо предварительных раскопок.

ГИС-технология имеет возможность визуально пространственно анализировать все данные, представленные на основе карт, статистических исследований по основным данным и ценам.

Опираясь как на мировой опыт археологического туризма, так и на перспективы Азербайджана, деятельность археопарков в Ичери Шехер - это новый опыт, который мы пытаемся увидеть в этой области как музей под открытым небом.

INDUSTRIAL ARCHEOLOGY: NEW METHODS OF RESEARCH AND PRESENTATIONS IN THE STUDY OF CULTURAL HERITAGE (in the Experience of the İchershekhhar reserve)

İbrahimov K., Seyidov A.

Keywords: cultural heritage, research, archeology, ecoarcheology, museum, archeopark.

One of the main problems in the study and preservation of cultural heritage today is the ideological assessment of historical and cultural monuments without denying the culture of the distant past.

Cultural monuments are a material reflection of the distant past, and taking care of them, we seem to understand and preserve these stone chronicles and pass them on to future generations.

Recently the term "industrial archeology" has appeared, which we often come across. Earlier, the sphere of interests of industrial archeology was formed as the study of material remains of the period of the industrial revolution of the 18th-19th centuries.

In the context of the expansion of urban planning and construction work, the strengthening of scientific research in order to protect and preserve archaeological and historical architectural monuments plays a leading role in this area. This requires field research using modern technologies, analytical results and their systematic study.

Archaeological research methods are already based on the use of modern space and ground technologies. These include remote sensing, space photogrammetry, stereogrammetry, space or field scanning, aerial photography, and global positioning devices.

The use of infrared and radio technical equipment creates ample opportunities for identifying sites of archaeological sites and their reliable study without any preliminary excavations.

GIS technology has the ability to visually analyze spatially all data presented on the basis of maps, statistical studies on basic data and prices.

Based on both the world experience of archaeological tourism and the prospects of Azerbaijan, the activities of the archaeological parks in Icheri Sheher are a new experience that we are trying to see in this area as an open-air museum.

Müasir dövrdə mədəni irsin öyrənilməsi və qorunmasının başlıca problemlərindən biri məhz uzaq keçmişimizi inkar etmədən, tarix-mədəniyyət abidələrimizin ideologiya nöqtəyi-nəzərindən düzgün qiymətləndirilməsidir. Mədəniyyət abidələri uzaq keçmişin maddi əksidir. Biz onlara qayğılı münasibət göstərərək bu daş salnamələri dərk edirik və qoruyaraq, gələcək nəsillərə çatdırırıq [1, s.13].

Yada salmaq yerinə düşər ki, son roma imperatorlarından olan Mayorian (420-461-ci illər) hələ antik dövrdə qanun kodeksinə, memarlıq abidələrinə xətər yetirən hər bir şəhər sakininin cəzalandırılması ilə bağlı bənd əlavə edərək, keçmişdən qalan mədəni irsə göstərdiyi münasibəti ifadə etmişdi.

Şərqi ad qazanmış fəthlərdən biri olan Əmir Teymur inşa etdirdiyi memarlıq abidələrinin xaraba qoyduğu şəhər və kəndlərdən qat-qat çox olduğunu vurğulayaraq demişdir: “Yaratmış olduğum səltənəti gələcəkdə şübhə altına alanlar qoy inşa etdirdiyim möhtəşəm tikililərə - şəhərlərə, qalalara, saraylara, məscidlərə, hamam və karvansaraylara baxsınlar. Türklərin keçmişini olduğu kimi görmək istəsək yabançıların taxdığı gözlüyü qırıb ataraq, tariximizə öz türk gözümüzlə baxmalıyıq. Babalarımızın buraxdığı əsər və vəsiqələri tədqiq edib, ona görə hökm verməyə çalışmalıyıq” [16, s.65].

Viktor Hüqo mədəni irsiyyət haqqında demişdir: “Keçmişin abidələri – təkcə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin deyil, bütöv bir cəmiyyətin yaradıcılığıdır. Onlar zəkanın parlaq işığından daha çox, xalqın yaradıcı cəhdləridir, millətin özündən sonra qoyduğu çöküntü qatıdır, əsrlərlə yığılıb qalmış laylardır. Bunları gələcək nəsillərə çatdıran insanlar cəmiyyətin ən şüurlu təbəqəsidir”.

Qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi mülkiyyət və mülkiyyət bazarı ölkənin bir çox tarixi, mədəni və memarlıq abidələrini yer üzündən silərək məhv edir. Yaşayış evlərinin özəlləşdirilməsi və bir sıra binaların mülkiyyətçinin şəxsi mülkiyyəti olması nəticəsində tarixi binaların memarlıq görkəmi və planlaşdırılması da əsaslı şəkildə korlanır. Onların yetərinə tədqiq olunub öyrənilmədən məhv olması bizi uzaq keçmişimizdən-kökümüzdən ayırır.

Memarlıq irsinə daxil olan tarix-mədəniyyət abidələri və arxeoloji tapıntılar müəyyən dövrün iqtisadi-siyasi və hüquqi münasibətlərini özündə saxlayan üstqurum məhsuludur. Ona görə də memarlıq, eləcə də maddi-mədəniyyət abidələri təkcə onları yaradan cəmiyyətin estetik və fəlsəfi konsepsiyalarının deyil, həm də cəmiyyətin iqtisadiyyatının və siyasətinin bir çox cəhətlərinin mürəkkəb, mühitləşdirilmiş formasının bədii əksidir.

Hal-hazırda məlumatlarla zəngin təmin olunmuş cəmiyyətin inkişaf etdiyi bir şəraitdə yarandığı dövrün iqtisadi və siyasi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən memarlıq abidələrinin ilkin sosial ifadəsi bir çox cəhətdən dəyişmişdir. Bu abidələr gələcək nəsillər üçün uzaq keçmişin memarlıq peşəkarlığı və xalq sənətkarlığı haqqında bir xatırlamadır.

Bu abidələr xalqları yaxınlaşdırır, müxtəlif xalq və millətlər arasında ünsiyyət yaratmaqla, həmçinin milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinə səbəb olmaqla onları zənginləşdirir. Tarix-mədəniyyət abidələrimizi seyr edib öyrənməyə çalışan əcnəbi turistlərdə də xalqımızın mədəniyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaranır. Bu nöqtəyi-nəzərdən həm memarlıq abidələrimizin, həm tarix-mədəniyyət və maddi-mədəniyyət abidələrimizin, bir sözlə bütün mədəni irsimizin tədqiqi, təqdimatı və təşviqatı çox mühüm vəzifə kimi qarışımızda durur.

Son zamanlar tez-tez rast gəldiyimiz İndustrial (sənaye) arxeologiya termini yeni yaranmışdır. Əvvəllər sənaye arxeologiyasının maraq dairəsi XVIII-XIX əsrlərdəki sənaye inqilabı dövrünün maddi qalıqlarının tədqiqi kimi formalaşdırılmışdı. Tədricən ərazi xronoloji olaraq həm XX əsrin sonuna qədər, həm də Daş dövrünə qədər genişləndirildi. İndustrial arxeologiyanın yaranması arxeoturizmin inkişafına da təkan verdi [10, s.3-15].

Sənaye arxeologiyasının əsas məqsəd və vəzifələri texnoloji və sənayenin inkişaf tarixini öyrənmək üçün artefaktlardan istifadə etmək, həmçinin onların tarixi abidələr kimi muzeyləşdirilməsi və qorunub saxlanması, texnika və sənaye tarixinin geniş kütlə arasında populyarlaşdırılmasıdır. Sənaye arxeologiyası sahəsində həm peşəkarlar (tarixçilər, muzey işçiləri), həm də çox sayda həvəskar və könüllülər həm tədqiqat, həm də praktik fəaliyyətlə muzeylərin təşkili sahəsində məşğul olurlar.

Artıq onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünyada arxeoturizm böyük uğur qazanıb. Arxeoturizm əsasən iki aspektdə anlaşılır və təqdim olunur. Birincisi, arxeoloji qazıntı aparılarkən, bu iş maraq göstərən hər hansı bir şəxs burada iştirak edə bilər. İkincisi isə, arxeoloji qazıntılar bitmiş ərazidə arxeoparklar yaradılır və oraya turizm marşrutu salınır. Bununla turistlərimiz həmin arxeoparklara cəlb olunur. Tarixi bir növ gözləri ilə görürlər.

İndi dünyada arxeoloji qazıntılar müasir aparat və metodlarla aparılır. Bu üsullarla torpağın dərinliyində olan arxeoloji tapıntıları görmək olur. Buna ekoarxeologiya deyilir. Bu üsul həm də torpağın məhv edilməsinin qarşısını alır.

XX əsrin sonlarından bəri bəşəriyyətin tarixi və mədəni irsinin ayrılmaz hissəsi kimi sənaye irsinin rolunun beynəlxalq elmi və mədəni ictimaiyyət tərəfindən tanınmasına başlandı. Bu məsələ YUNESKO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edildi. Buna uyğun olaraq Azərbaycan 2000-ci ildə Beynəlxalq Ekoarxeologiya Cəmiyyətinə üzv oldu. Bu baxımdan da xalqımızın mədəni

incisi sayılan, 2002-ci ildən YUNESKO təşkilatı tərəfindən Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilən qədim Bakının ərazisi-İçəri Şəhər tarix-memarlıq kompleksi “pilot layihəsi” olaraq seçildi və bu konsepsiyaya uyğun olaraq bəşəriyyətin ümumi sərvətinə çevrildi [11, s.86].

Azərbaycan xalqının ictimai-iqtisadi həyatını, onun maddi və mənəvi mədəniyyətini düzgün işıqlandırmaq üçün orta əsr şəhərlərinin və şəhər həyatının tədqiq olunmasının böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Hazırda tarixi, arxeoloji, nümizmatik və epiqrafik materiallara əsaslanaraq bu problem məsələ hərtərəfli öyrənilir. Lakin inteqrasiya və qloballaşmanın vüsət aldığı müasir dünyada mədəni irsin öyrənilməsi və qorunması işində yeni elektron texnoloji metodların tətbiqinə ehtiyac duyulur.

Tikililər, ayrı-ayrı komplekslər estetik dəyərlərə, həm də maddi dəyərə malikdir. Yeni tikililərlə yanaşı qədim tikililərdən də müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Tarix-mədəniyyət abidələrinin xalqa verilməsi zərurəti və qədim binaların ictimai məqsədlərlə istifadəsi təklifini Venetsiya xartiyası da xüsus qeyd etmişdir [1, s.14].

Bu istiqamətdə aparılan tədbirlərdən ən başlıcası Bakı şəhərində tarixi memarlıq abidələrinin bərpası və qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 18 avqust 2006-cı il tarixli 1633 sayılı sərəncamıdır. Sərəncamda tarixi memarlıq abidələrini milli mədəni sərvət kimi qoruyub saxlamaq, yetişməkdə olan nəslin tərbiyəsində onun rolunu gücləndirmək, ölkəmizə gələn çoxsaylı əcnəbi qonaqlar arasında lazımi səviyyədə təbliğini təmin etmək məqsədi ilə silsilə tədbirlərin yerinə yetirilməsi vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Şəhərsalma və tikinti abadlıq işlərinin genişləndirildiyi bir şəraitdə arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinin mühafizə olunub saxlanılması üçün elmi tədqiqat işlərinin gücləndirilməsi də bu sahədə aparıcı pola malikdir. Bu işə müasir texnologiyaların tətbiqi ilə ərazidə axtarış işlərinin aparılmasını, analitik nəticələrin əldə olunmasını və onların sistemli şəkildə öyrənilməsini tələb edir. Effektivliyin əldə olunması ərazinin tədqiq edilməsinin xarakterindən, tətbiq olunan texnologiyadan, nəticələrin analiz olunma xarakterindən asılıdır və analoji metodların tətbiqi hazırki dövr üçün demək olar ki, çox vacibdir [2, s.180].

Arxeologiya – elmi-arxeoloji qazıntı yolu ilə torpağın mədəni qatlarını, eləcə də qədim yaşayış infrastrukturunu öyrənən, həmçinin buradan aşkar olunan maddi-mədəniyyət abidələrinə əsasən qədim insanların yaşayış və mədəniyyətini tədqiq edən elmdir. Artıq arxeoloji tədqiqat üsulları müasir kosmik və yerüstü texnologiyaların tətbiqinə əsaslanır. Buraya məsafədən tutma, kosmik fotoqrammetriya, stereoqrammetriya, kosmik və ya ərazidən skanlaşdırma, aerosterofotoşəkillərin hazırlanması, qlobal mövqe təyinetmə cihazlarını aid etmək olar. İnfraqırmızı və radioistilik texniki avadanlıqların

tətbiqi hər hansı ilkin qazıntı işləri aparmadan arxeoloji abidələrin yerinin təsbit edilməsində və onların etibarlı şəkildə öyrənilməsində geniş imkanlar vardır [15, s.286-287].

Yerüstü lazer skanlaşdırıcılarının tətbiqi ilə abidənin xarici və daxili ölçülərinin 3D variantda nöqtələr çoxluğunu əldə etmək mümkündür ki, bu nöqtələrin hər biri ölçü məlumatlarına malikdir. Belə nöqtələrin vektorlaşdırılması ilə memarlıq abidələrinin real vəziyyətinə dair çoxsaylı elmi analiz və təhlillərə əsaslanan elmi bərpa layihələrini hazırlamaqla, abidənin bərpadan əvvəlki vəziyyətinə dair qiymətli informasiya daşıyıcılarına malik olmaq olar. Müxtəlif dövrlərə aid aerofoto və kosmik şəkilləri toplayaraq tarixi şəhərin quruluş planlarında baş verən dəyişikliklərin xronologiyasını təhlil etmək olar. Memarlıq abidələri haqqında əldə olunan məlumatların əsasında rəqəmli xəritələrin tərtib olunması, geniş texniki imkanlara malik personal kompüterlər və onların proqram təminatlarının yaradılması yeni arxeoloji tədqiqat metodlarının yaranmasına, abidələrin öyrənilməsinə, məlumatların sistemləşdirilib saxlanılmasına etibarlı təminat yaradır. Müasir dövrdə cəmiyyətin ən əsas inkişaf istiqamətləri cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin kompüterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılmasıdır.

BMT-nin üzvü olan dövlətlər tərəfindən qəbul edilmiş üçüncü minilliyin səkkiz inkişaf məqsədindən biri kimi qlobal tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində göstərilir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) bəhrələnmək imkanı yaradılmalıdır. İKT cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərdiyinə görə, dinamik templə sosial və iqtisadi həyatın bütün sahələrinə tətbiq olunur. Hal-hazırda İKT-nin əhatə dairəsi hökumət təşkilatlarını, qeyri-hökumət və özəl qurumları, iqtisadi-sosial, elm-mədəniyyət, ictimai-siyasi, təhsil və s. sahələri əhatə edir. Cəmiyyətin lazımi informasiyalarla təchiz edilməsinin zəruriliyi artıq hamı tərəfindən qəbul olunur.

Beləliklə, 10-12 dekabr 2003-cü ildə Cenevrə şəhərində keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində yeni minilliyin Bəyannaməsinin prinsiplərində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə çatmaq üçün informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edilməsi əsas vəzifə olaraq qəbul olunmuşdur. Kompüter texnologiyasının inkişafı toplanılan məlumatların geniş yayılması ilə yanaşı, bu texnologiyanın köməyi ilə günü-gündən yeni tədqiqat metodları işlənilib hazırlanır ki, əvvəllər bu işlərin aparılması ya mümkün deyildi, ya da həddindən artıq vaxt və vəsait tələb edirdi.

İnformasiya bolluğu şəraitində məlumatların çox sürətlə toplanılması və eynilə sürətli təhlil olunub istifadəçilərə çatdırılması əsas şərtidir. Bunların sadəcə bir texnoloji proses kimi yox, tam şəkildə yenilənə bilən yekun bir sistemin yaradılması ilə həyata keçirmək olar. Müəyyən bir sərhədə malik olan ərazidə fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsində optimal qərarların verilməsi üçün

ehtiyac olan planlama, məlumat tərkibi, mühəndislik, tarixi məlumatların etibarlı şəkildə təhlil və idarə olunmasında məhz CİS (coğrafi informasiya sistemi) mükəmməl sistemdir [9].

Xəritə və xəritəçilik çox qədim anlayışlar olduğu bir halda, coğrafi informasiya sistemləri ən yaxın keçmişin insanlar tərəfindən yaradılmış və ətraf mühitə yenidən nəzər salmaq imkanlarına malik olan müasir texnologiyalar sistemidir. Coğrafi İnformasiya Sistemləri - qlobal dünyanın elementi kimi xəritə tərtib etməklə real dünyanın obyekt və hadisələri üzrə təhlillərin aparılması, planlaşdırma və idarəetmənin təşkilidir desək, yanlışdır. CİS texnologiyası xəritələrin əsasında təqdim olunmuş bütün məlumatların vizual olaraq fəza coğrafi təhlilini, baza məlumatları və qiymətləri üzrə statistik araşdırmaları geniş əhatə etmə imkanlarına malikdir. Bütün bu imkanların geniş tətbiqi CİS-in başqa informasiya sistemlərindən fərqli olmasını təmin edir, bir çox proqnozlaşdırma işlərində strateji planlaşdırma ətrafında üstünlüklərə uyğunluğuna görə, mütləq nəticələrin alınmasına şərait yaradır. Xəritələrin yaradılması və təhlili yeni bir istiqamət kimi qəbul edilmədiyi halda, CİS-texnologiyası bu istiqaməti ən yeni bir məcraya yönəldir və bunun əsasında səmərəli, rahat, cəld və qısa müddətdə bir çox problemlərin, məsələlərin qlobal şəkildə həllinə nail olmağa kömək edir. Bütün təhlil və araşdırmalar avtomatlaşdırılır, insanların əvvəllər həll edə bilmədiyi bir sıra problemlə məsələlər səmərəli şəkildə müasir vasitələrlə öz həllini tapır [3, s.48].

Hər hansı mövcud coğrafi informasiya fəza vəziyyəti haqqında məlumatlara malikdir. Bu məlumatlar coğrafi obyektlərlə, koordinatlarla əlaqəli olduğu üçün onların avtomatlaşdırılmış idarə edilməsi çox asandır. Onun köməyi ilə xəritədən istənilən obyekt və hadisə haqqında məlumatı çox cəld və çevik təyin etmək olar. Məsələn, hər hansı bir ünvan, təşkilat, təbii fəlakət, marşrut, təbii obyekt, məntəqə və s. proseslər üzrə müfəssəl şəkildə informasiyalar alınması CİS-in işləmə xüsusiyyətini bir daha sübut edən amillərə daxildir. İstənilən istiqamətdə təhlillərin və araşdırmaların aparılması üzrə tətbiqi külli miqdarda maddi vəsaitlərin qənaətinə və istifadəsinə şərait yaradır.

Bu sistemdə kartoqrafik baza məlumatları fasiləsizdir və miqyasdan asılı deyil. Belə baza qiymətlərinə əsaslanaraq istənilən ərazi üçün müxtəlif miqyaslı xəritələr tərtib etmək olar. İstənilən vaxt baza məlumatları qısa vaxt müddətində yenilənə bilər. Hər hansı ərazi üçün yaradılmış xəritə və məlumatlar müxtəlif təşkilatlar tərəfindən anında və bütün şəbəkələrdə istifadə oluna bilər. Ayrı-ayrı təşkilatların daxili məlumat və idarəetmə tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə yaratdığı sistem gələcəkdə ümumdövlət məlumat sistemlərinə asanlıqla inteqrasiya oluna bilər [7, s.9].

Bu texnoloji yeniliyi tətbiq etməklə "İçərişəhər" Tarix Memarlıq Qoruğu ərazisinin rəqəmli elektron xəritəsi tərtib olunmuşdur. Tarix-memarlıq

abidəsinə və onun yerləşdiyi torpaq sahəsinin parselləri üzrə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş siyahı üzrə verilmiş inventar nömrələri saxlanılmış, digər tikili və onların yerləşdiyi torpaq sahələri də müvafiq şəkildə nömrələnərək, cədvəl tərtib olunmuşdur. Cədvəl və xəritə verilmiş inventar nömrələri üzrə əlaqələndirilmişdir. Eyni qaydalar üzrə arxeoloji abidələr və arxeoloji qazıntı əraziləri üzrə də xəritə tərtib olunmuş və atribut məlumatları ilə əlaqələndirilmişdir. Yaradılmış elektron xəritə və məlumat bankının köməyi ilə müxtəlif tarixi dövrlər üzrə şəhərin dəyişən planının izlənməsi və tədqiq edilməsi daha aydın olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son on il ərzində qala divarları içərisindəki qədim Bakıda aparılan 50 illik arxeoloji qazıntıların bütün məlumat və informasiyaları, həmçinin foto və memarlıq planları əsasında İçəri Şəhərin arxeoloji xəritəsi yaradılmış və bu məlumat bankı GIS xəritəsinə köçürülmüşdür. Artıq İçəri Şəhərin GIS xəritəsinə daxil ola bilən hər bir istifadəçi elektron variantda arxeoloji xəritə və şəhərin arxeoloji tarixi ilə tanış ola bilər. Hər hansı bir qurum üzrə toplanılmış məlumatlardan bu qurumun bütün üzvlərinin istifadə etməsi vacib şərtidir ki, bu ehtiyaclardan müxtəlif korporativ şəbəkələrin yaradılması zəruriyyətə çevrilir.

Korporasiyanın yaradılması üçün üç əsas elementin: ümumi məqsədin, informasiyanın və informasiyanın paylanması və mübadiləsi üçün lazım olan əlaqə vasitəsinin olmasıdır. Bu, xüsusilə məkana bağlı məlumatların istifadə edilməsində bir çox iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni məlumatların idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi kimi qarışıq analizlərin zəruri olduğu halda önəmli rol oynayır. Yaradılmış elektron kadastr xəritəsinin korporativ sistemlərdə tətbiqi, toplanılmış məlumatlardan daha da geniş istifadə imkanlarını artırır [5].

Beləliklə, ölkə ərazisindəki bütün qiymətli milli sərvətimiz olan tarixi və mədəni memarlıq, arxeoloji abidələrimizin müasir texnologiyalar əsasında tədqiq edilərək sistemləşdirilməsi, onların tarixi, memarlıq, hüquqi, mədəni əhəmiyyəti haqqında elmi və praktiki təhlillərin və araşdırmaların aparılmasına geniş şərait yaratmış olur. Digər tərəfdən elmi bərpa və arxeoloji axtarış, eləcə də, qazıntı işlərinin səmərəli təşkili işini yaxşılaşdırır. Respublika ərazisində olan bütün abidələrin belə sistem vasitəsilə öyrənilməsi, xəritələşdirilməsi mədəni irsimizin öyrənilməsində və onun qorunub saxlanılmasında faydalıdır.

Bu gün açıq səma altında bir muzey kimi fəaliyyət göstərən İçəri Şəhər ictimaiyyətin diqqətini daha çox cəlb edir, onun qorunması problemi son illər müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunur. Qeyd edək ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli-mənəvi dəyərlərimizin, tarixi abidələrimizin qorunmasına diqqət artdı. O cümlədən, İçəri Şəhərin qorunması və bərpası ilə bağlı daha ciddi tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Bu diqqətin tarixçəsi isə 1970-80-ci illərə təsadüf edir. Hələ o zaman Ulu öndər Heydər Əliyev mədəni

irsin qorunub saxlanması, bərpasına, təbliğinə böyük önəm verirdi. Müdrik dövlət başçısı milli şüurun formalaşmasında, milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasında, vətənpərvər nəsillərin yetişdirilməsində tarixi keçmişin, maddi-mədəniyyət abidələrinin tərbiyəvi rolunu yüksək qiymətləndirir və vacib amil hesab edirdi.

Həmin illərdə respublikada bu istiqamətdə böyük, sistemli işlər aparılırdı. Daha çox diqqət tarixi qoruqların maddi bazasının möhkəmlənməsinə və bərpa işlərinin genişləndirilməsinə yönəlirdi. Tarixi abidələrdə məqsədli surətdə diyarşünaslıq muzeyləri, rəssamlıq sərğiləri, kitabxanalar yerləşdirilirdi. Məhz o dövrdə Bakının İçəri Şəhər, Abşeronun "Qala" Ordubadın, Şuşanın tarixi hissələri tarix-memarlıq qoruqları elan olundu, İsmayılının Lahıc kəndi, Qəbələnin qədim şəhər yeri tarix-mədəniyyət qoruqlarına çevrildi.

O dövrün sənədlərində xüsusi yer İçəri Şəhərə ayrılırdı. Əsas məqsəd əsrlərlə formalaşan tarixi məkanın, bir qədim şəhərsalma nümunəsi kimi qorunub, saxlanması və olduğu kimi gələcək nəsillərə çatdırılması idi. Eyni zamanda müasir yaşayış məskəni kimi burada yaşayan insanlar üçün hər cür şəraitin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi [14, s.157-162].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti onun layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən bu gün də davam etdirilir. İki əsr bundan öncə qədim Bakı olan, indi isə İçəri Şəhər adlandırdığımız tarixi məkan hal-hazırda müasir turizm mərkəzinə və Azərbaycan tarixini təbliğ edən açıq səma altında bir muzeyə çevrilmişdir. Artıq İçəri Şəhərdə son texniki innovasiyaların və müasir kreativ texnologiyaların tətbiqi ilə memarlıq abidələrində konservasiya işlərinin, eləcə də arxeoloji qazıntıların, elmi araşdırmaların tarixi şəhər landşaftına xələl gətirmədən və təhlükəsiz aparılması təmin edilir [8, s.11-15].

Tarix elminin baş sütunu sayılan arxeologiyanın muzey işinin inkişafında göstərdiyi xidmətlərini xüsus qeyd etmək lazımdır. Muzey vitrinlərini, müxtəlif ekspozisiyaları bəzəyən maddi-mədəniyyət abidələrini aşkar edib muzeylərə təqdim edən insanlar məhz arxeoloqlardır. Arxeoloqlarımız tərəfindən aşkar edilmiş artefaktlar elmi-kameral işləndikdən və öyrənildikdən sonra arxivlərə, nümunəvi və ekspozisiya üçün yararlı olan artefaktlar isə məhz təbliğ edilməsi, həmçinin gələcək nəsillərə çatdırılması üçün muzeylərə verilir. Muzeylər isə maddi-mədəniyyət abidələrini toplayan, qoruyan, onların öyrənilməsini, nümayişini və təbliğini təmin edən, həmçinin turizmə xidmət edən mədəniyyət ocağı, elmi-tədqiqat müəssisələridir. Bu müəssisələr tariximizin öyrənilib-öyrədilməsi, mədəniyyət sərəvətlərimizin toplanılıb-qorunması və təbliği ilə bağlı çox vacib iş aparırlar.

Arxeoloji və etnoqrafik materiallar şüşə ilə örtülmüş vitrinlərdə yaddaşa çevriləndə ötən tariximizi, mədəniyyətimizi, taleyimizi, ağırlı-acılı və şanlı günlərimizi əks etdirir, dünənimizi görür, gələcəyimizə inamla baxır. Məhz

buna görə də tariximizin müəyyən mərhələlərini və ayrı-ayrı səhifələrini özündə yaşadan bu artefaktlar qayğı ilə qorunmalı, öyrənilməli və təbliğ edilməlidir.

Son illərdə İçəri Şəhərin konservasiyası üzrə master plana uyğun olaraq bu qədim məkanda gedən yenidənqurma və memarlıq abidələrində aparılan muzey konservasiyası işləri ilə bərabər, vaxtilə konservasiya edilmiş arxeoloji qazıntı sahələrində arxeoparkların – açıq səma altında təbii muzeylərin yaradılması və turizm infrastrukturunun təkmilləşməsi yolunda xeyli işlər görülür.

Dünya praktikasında arxeoloji turizm infrastrukturunu, eləcə də arxeoparkların yaradılması təcrübəsi bizə məlumdur. Məsələn: İtaliyanın Roma şəhəri yaxınlığında "Roma forumu" adlı abidəni Romaya gələn bütün turistlər ziyarət edir. "Roma forumu" memarlıq abidəsi deyil, arxeoloji abidədir. Çünki həmin abidə vaxtilə tamamilə dağıdılıb və arxeoloji qazıntılar nəticəsində yenidən aşkar edilib. Arxeoloji turizmə xidmət edən İtaliyanın "Pompey", "Qerkulanum", "Stabii" arxeoparklarını da qeyd etmək yerinə düşərdi. Arxeoloji turizmin lider olduğu ölkələr siyahısına Fransa, İtaliya, Almaniya, İspaniya, Çexiya və Türkiyə də aiddir. Türkiyənin Antalya şəhəri yaxınlığındakı antik şəhərlərdə aparılan çoxillik arxeoloji qazıntılardan sonra həmin ərazilər konservasiya olunmuş və hal-hazırda da arxeoloji turizm məqsədlərinə qulluq edir.

Arxeoloji turizmin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə arxeoloji qazıntılar aparılmış ərazi konservasiya olunmalı, daha sonra arxeoloji abidələrin ətrafında müvafiq infrastruktur yaradılmalı və həmin abidələr turizm məhsulu halına gətirilməlidir. Turistlər hər hansı ölkəni gəzərkən oradakı tarixi abidələri, qədim yaşayış yerlərini görməyə üstünlük verirlər. Məhz arxeoloji qazıntılar aparılmış sahələri görmək üçün gələn yerli və xarici turistlər də çoxluq təşkil edir. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatların arxeoloji turizmin inkişafına yönəldiyini deyə bilərik və hal-hazırda bu sahədə geniş miqyaslı işlər gedir. Artıq dövlət tərəfindən də dəstəklənən, Ağsuda son orta əsrlər yaşayış yeri və Tovuz rayonunun Göytəpə eneolit abidəsində yaradılan açıq səma atındakı arxeoparklar buna misaldır.

Azərbaycanın zəngin maddi-mədəni irsinin daşıyıcısı olan İçəri Şəhər ərazisində tarixi əhəmiyyəti olan yüzlərlə abidə mövcuddur. Bu abidələrdən biri də Qız qalasının şimal tərəfində yerləşən Sıratağlı dini-memarlıq kompleksidir. Son vaxtlara qədər "Bazar meydanı" adlandırılan bu ərazi İçəri Şəhərin ölkə əhəmiyyətli abidələrindən biridir. Sıratağlı dini-memarlıq kompleksi XX əsrin 60-cı illərində Qız qalasının ətrafında köhnə evlər sökülərkən təsadüf nəticəsində aşkar olunmuşdur. 1964-cü ildə aparılan tədqiqatlar nəticəsində arxeoloqlar O.İsmizadə və H.Ciddi abidənin cənub hissəsində oxlu tağlara malik divarın yerləşdiyini və əsas girişin də məhz buradan olduğunu dəqiqləşdirmişlər. Abidənin şərq və qərb tərəfində isə iki kiçik qapı kəndarının

qalıqları aşkarlanmışdır. Qapıların gündoğan və günbatan istiqamətində yerləşməsi abidənin əvvəllər günəşə sitayişlə bağlı məbəd olması ilə əlaqələndirilmişdir. Məbədın sözügedən şərq və qərb qapılarından içəri daxil olmaq üçün diz üstə oturmaq lazım idi ki, bu da günəşə olan sitayiş kimi izah olunur [11, s.57-62].

Qazıntılar zamanı abidənin mərkəzindən bir qədər aralı - 4,5 metr dərinlikdə səkkizgüşəli, hündürlü 1,31 m, diametri isə 48 sm olan daş sütun tapılmışdır. Sütun üç pilləli səki üzərində dayanmışdır. Sütundan dini mərasimlərdə məşəl yandırmaq üçün istifadə olunmuşdur. Sütunun üst hissəsində qəbir abidələrinin bəzilərinə də təsadüf olunan od (yanıq) izləri aşkarlanmışdır. Bu da onun atəşpərəstlik dövrünün abidəsi olduğu ehtimalını təsdiqləyir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Sıratağlı abidənin həyətinin döşəməsinin altında 50-dən çox qəbir də aşkar edilmişdir. Qəbirlərin istiqaməti onların əksəriyyətinin müsəlman qəbirləri olduğunu göstərir. Bəzi hallarda sümüklər qəbrin bir tərəfinə toplanmış vəziyyətdə tapılmışdır ki, bu da onların buraya uzaq yerlərdən gətirilərək dəfn olunduğunu göstərir [11, s.63-65].

Bu abidə ümumi qəbiristanlıq yox, dini əhəmiyyət daşıyan müqəddəs bir yer olmuşdur. Bunu abidənin quruluşu, tağlar altında üç yerdə qəbirlərə təsadüf olunması, tağları təmir edərkən onların örtüyündə qəbir daşlarından istifadə olunması, həyətin ortasında aşkar edilmiş daş sütun və bəzi qəbirlərdə sümüklərin topa halında yığılması təsdiq edir. Abidənin hər tərəfdən səki və sütunlu tağlarla əhatə olunması müqəddəs Məkkəni xatırladır. Tağlar altında olan qəbirlər isə yəqin ki, başqa yerdən gətirilən "əmanət meyit"lərə məxsus olmuşdur. Müsəlman adətlərinə görə bəzi mötəbər şəxslər öldükdən sonra müqəddəs yerlərdə basdırılmalarını vəsiyyət edirlər. Nəzərdə tutulmuş müqəddəs yer çox uzaq olduqda, meyiti əmanət olaraq yaxın yerdə basdırırdılar. Müəyyən müddət keçdikdən sonra vəsiyyət etmiş şəxsin qəbrini açıb, sümüklərini toplayaraq, müqəddəs yerlərə aparıb, dəfn edirdilər. Ona görə də Sıratağlı abidənin belə müqəddəs yer olduğu ehtimal edilir.

Məhz Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 1960-cı illərdə arxeoloji qazıntı sahəsi konservasiya olundu və açıq səma altında muzey ekspozisiyasına çevrildi. Bu ərazidə 2010-cu ildən etibarən daş dekorativ tətbiqi sənət nümunələri sərgilənir. Abidənin ərazisi abadlaşdırılmış və ətrafında turizm infrostrukturu yaradılmışdır.

1989-90-cı illərdə Qız qalasının şimal hissəsində arxeoloq Fərhad İbrahimov tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar Sıratağlı abidənin davamı kimi bu ərazinin qədim Bakı üçün nə qədər önəmli olduğunu sübut etdi. Şəhərin qədim dövr tarixi haqda bizə məlumat verən arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələri A.Zeynallı küçəsi boyu Qız qalası və Məhəmməd məscidi rayonu ərazisindən, məhz sahilboyu rayondan aşkar olunmuşdur. Bu ərazini öyrənən tarixçi-arxeoloqlar hələ o dövrdə iddia edirdilər ki, məhz Qız qalası rayonunda

arxeoloji qazıntıları davam etdirmək, bu ərazidə yerləşən yeraltı abidələri kompleks şəkildə tədqiq etmək və öyrənilmiş qazıntı sahələrini konservasiya etmək məqsədəuyğundur. Beləliklə, 1990-cı ildə Qız qalası ətrafında qoyulmuş arxeoloji qazıntı sahələri konservasiya edildi və bu günümüzədək açıq səma altında bir muzey kimi fəaliyyət göstərir [11, s.57-62].

"İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi tərəfindən 2011-ci ildə İçəri Şəhərdə cənub-şərq qala divarlarının yanında açıq səma altında II muzeyi-"Arxeoloji Park" adlı istirahət guşəsini istifadəyə vermişdir. "Arxeoloji Park" şəhər sakinlərinin və şəhərimizin qonaqlarının İçəri Şəhərdə vaxtlarını xoş və səmərəli keçirmələri, tarixi irsimizi və zəngin mədəni keçmişimizi təbliğ etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Turizm ilində istifadəyə verilən və arxeoloji turizmə töhfə olan abadlaşdırılmış arxeoparkın açılışı açıq səma altında bir muzey kimi məhz mədəni turizmin inkişafına zəmin yaradaraq xalqımızın qədim tarixini əyani şəkildə təbliğ edir [12].

Burada 1982-1985 və 2010-cu illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş, X-XIII əsrə aid olan arxeoloji qazıntı sahələri konservasiya olunmuş, ətrafı abadlaşdırılmışdır. Parkın mərkəzində karikatura sənətinin banisi Əzim Əzimzadənin büstü və qəhrəmanlarının fiqurlarından ibarət kompozisiya yer alır. Bu qəhrəmanlar köhnə şəhər tipajlarını özündə əks etdirir və İçəri Şəhərin abu-havası ilə vəhdət təşkil edir.

İçəri Şəhərdə Kiçik Qala küçəsi, eləcə də şimal-şərq Qala divarları boyu rekreasiya zonasının yaradılması və park salınması ilə paralel olaraq, həmçinin arxeoloji xilasetmə işləri də aparılmışdır. Bu ərazidə yerləşən Dördkünc qala bürcü yaxınlığında qayada oyulmuş bir neçə su quyusu, xeyli miqdarda maddi-mədəniyyət qalıqları və digər yeraltı tikililər aşkar olunmuş və təmizlənmişdir. Park istifadəyə verilmiş, həmçinin aşkarlanmış su quyuları və memarlıq-tikinti qalıqları konservasiya edilmişdir. Konservasiya olunan ərazidə isə kiçik arxeopark yaradılmışdır [12, s.127-173].

Bakı xanlarının saray kompleksində yerləşən hamam ərazisində və ümumiyyətlə, saray kompleksi ərazisində 2015-2018-ci illər ərzində aparılan arxeoloji qazıntı işləri artıq başa çatmışdır [4, s.59-72; 17, s.207-212]. Uzun illər baxımsızlığa məruz qalmış, Bakı şəhərinin tarixində əhəmiyyətli mövqeyi olan Bakı Xanları Sarayı artıq əsaslı yenidənqurma işlərindən sonra böyük və kreativ muzeyə çevrilərək həyata qaytarılmışdır. Ekspozisiyalarında müasir innovativ vasitələrdən, texnoloji metodlardan və yeni tipli ekspozisiyadan istifadə edilən muzey insanları Bakı tarixinin son orta əsrlərinə səyahətə götürür. Həmçinin, bu ərazidə aşkar olunan, XVII əsrin II yarısına aid yeraltı hamam konservasiya edilərək ziyarətçilərə təqdim olunur. Təbii ki, iqamətgahı təşkil edən binaların bərpası zamanı həyatıyanı sahə də köklü surətdə abadlaşdırılmış və İçəri Şəhər sakinlərinin və onun ziyarətçilərinin əvəzolunmaz istirahət guşəsinə çevrilmişdir. İçəri Şəhərin daha bir guşəsində

açılan açıq səma altında muzey tariximizin əyani öyrənilməsində və təbliğində özünəməxsus rol oynayır [13, s.92-110].

Arxeoloji turizmin həm dünya təcrübəsi, həm də Azərbaycandakı perspektivlərinə arxalanaraq, İçəri Şəhərdəki arxeoparkların fəaliyyəti, məhz açıq səma altında muzey olaraq bu sahədə görməyə çalışdığımız yeni təcrübədir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov E, Həsənov Ə, Mikayılova M. Tarixi şəhərin memarlıq irsi. Bakı: 2006.
2. Juravlev A.M, Rabinoviç B.İ. Книга об Архитектуре. Moskva: 1973.
3. Yomralıoğlu T. Coğrafi bilgi sistemləri. Trabzon: 2000.
4. İbrahimov K.F., İbrahimov T.K. Bakı Xan Sarayının tarixi və taleyi. Bakı: "Tarix, İnsan və Cəmiyyət" jurnalı, № 1 (28), 2020, s. 59-72.
5. Şəhərsalmanın əsasları və Daşınmaz əmlak barəsində sənədlər toplusu, "Qanun" nəşriyyatı, Bakı: 2007.
6. Əliyev Ə.Q. Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılmasında dövlət siyasətinin əsasları. "Yeni Təfəkkür" qəzeti, 8 dekabr 2005-ci il.
7. Mehdiyev A, İsmayılov A. Coğrafi informasiya sistemləri. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı-2011.
8. İbrahimov F. İbrahimov K. İçəri Şəhər. I cild (arxeoloji albom), Bakı: 2001.
9. www.esri.com internet saytı.
10. Перхавко В.Б. Возникновение и развитие промышленной археологии. Москва: 1989.
11. Ferhadoglu K. İçəri Şəhər. II cild, Bakı, 2006.
12. İbrahimov K.F. Bir qalanın tarixi. İçərişəhər Tarixdə - Tarix İçərişəhərdə. Elmi-praktik konfransın materialları (məqalələr toplusu). Bakı: 2016, səh. 127-173.
13. İbrahimov K.F. 2016-cı ildə İçərişəhər ərazisində "Böyük Qala" ünvanında aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında. İçərişəhər Tarixdə - Tarix İçərişəhərdə. Elmi-praktik konfransın materialları (məqalələr toplusu). Bakı: 2016, səh. 92-110.
14. Сеидов А.Г., Ибрагимов К.Ф. Вид Каспия в истории картографии., S-t Peterburq, 23-26 июль, 2014. (II Mejdunarodniy kongress Evraziyskoj morskoj istorii). c.157-162.
15. Сеидов А.Г., Ибрагимов К.Ф. Применение георадаров и стерео фотограмметрических методов в археологических раскопках г.

- Бакы. Труды IV (XX) Всероссийского Археологич. съезда, 20–25 октября, секция 17. Том IV, г.Казань: 2014, с.286-287.
16. Akçura Y. Ahmet Temir. Ankara: 1987.
 17. İbrahimov K.F., Seyidov A.Q. Bakü Han Sarayında Arkeolojik Kazılar. 14. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi /Sanat Etkinlikleri. 11-13 Kasım (noyabr), 2020, Aydın-Türkiye, s.207-212.